

Tamás Attila emlékére

IMRE LÁSZLÓ

A XIX. század Tamás Attila irodalomtudományi életművében

Tamás Attila XIX. századdal foglalkozó írásai elsősorban pályakezdéséhez köthetők, bár alkalomszerűen később is fogadott el ilyen témájú felkérést. Pályakezdésének körülményeiről több ízben nyilatkozva maga is említette a XIX. századi naiv verses epikához, elsősorban a *Toldi*hoz kapcsolódó koncipiáló útkeresését, mégis szóba kell hoznunk indulásának (őáltala nem érintett) mozzanatait. (A *Visszatekintés* című feljegyzéseiben is elég diszkréten, s különösebb kortörténeti és saját fejlődéstörténeti részletezés nélkül esik szó erről.)

Régi (s lehet, hogy tulajdonképpen félrevezető) szokás valamely nagy formátumú tudós jellemzését azzal a kérdéssel kezdeni: kinek a tanítványa? Erre (a legnagyobbak esetében is) lehet markáns pozitív, illetve negatív választ adni. Például Horváth János a Gyulaié és a századvégi franciáké. Barta János a Horváth Jánosé és a szellemtörténeté, meg az egzisztencialistáké. Ám a legnagyobbak esetében is gyakori a nemleges válasz. Gyulai Pálnak voltak ugyan külföldi mesterei (Julian Schmidt, Gustave Planche), de alapjában véve „apátlanul” indul. A különben tisztelt Toldy Ferenc ellenében kell fellépnie, aki jó darabig elkorcsosulást látott Petőfiben és Aranyban, eszményképe és barátja, nagy nemzedéktársa, Vörösmarty után.

Nos, Tamás Attila is az ilyen „apa nélkül” fellépő irodalmárok közé sorolható. Ennek talán alkati, de mindenféleképpen irodalomfejlődési okai is voltak. Az ún. Horthy-korszak utolsó éveiben eszmélkedett (1940-ben kezdte a nyolcosztályos gimnáziumot), az egyre visszataszítóbban jobboldali politikával szemben azonban erős ellenérzések támadtak benne. A háborús kardcsörtetés, az antiszemitizmus, a területi revízió reményében felelőtlenül háborúba sodort és tönkretett ország sorsa egy életre kigyógyította nemcsak az alpári nacionalizmusból, de tulajdonképpen az egész keresztény-nemzeti eszmevilágból is. Sosem vált meggyőződéses marxista-leninistává, sosem lépett be a Magyar Dolgozók Pártjába (ezt kreálta magának Rákosi és klikkje a parasztpárt, a szocdemek és a kiscgazdák baloldalát a kommunistákkal egyesítve), sem a Magyar Szocialista Munkáspártba (ezt 1956. november 2-án alapította Kádár János, s a rendszerváltásig vezette az országot).

Ugyanakkor sosem tagadta, hogy a konzervatív-keresztény világnézet is elveszítette számára minden vonzerejét, s valamiféle tág ölelésű újragezdshez szeretett volna csatlakozni. A Horthy-rendszer sok taszító vonása, feudális beidegződései csödbe

A Tamás Attila születésének 85. évfordulója alkalmából 2015. június 17-én megtartott emlékülés szerezett szövegei.

vitték az országot, s ebben a légüres térben az ifjúság egy részének szinte lehetetlen volt nem érdeklődéssel, sőt akár rokonszenvvel fordulni bizonyos baloldali ideálokhoz.

Az 1956 után indulókban már kevés illúzió maradt, a 40-es évek végén azonban Nyugat-Európa, sőt a nagyvilág szellemi-etikai terében igen is vonzó, megoldást hozó gondolkodásnak mutatkozhatott a (ha nem is éppen a szovjet típusú) baloldali eszmevilág. Mindenesetre új és érdekes volt, s egy (úgy látszott ekkor) magát lejáratott keresztény-nemzeti elvrendszertől üdítően eltértek mind fogalmai, mind következtetései. Az erkölcsi és intellektuális tekintetben egész életében ropant igényes Tamás Attila azonban nem a politika terében keresett magának helyet (ettől Rákosi és köre el is riaszthatták), hanem választott szakmája és hivatása, az irodalomértelmezés szférájában helyettesített be, ha nem is éppen világmegváltó, de széles, összemperi perspektívát jelentő gondolatokat.

Ehhez az útkereséshez közvetlen mestert (legalábbis egyetemi oktatói között) nem nagyon talált. Apátlansága tehát abban nyilatkozott meg, hogy széleskörű olvasmányai körében (ezek kiválasztásában azért szerepe lehetett korszakvetéseknek) próbált szilárd értékrendet vagy legalábbis értékorientációt találni. Egy bizonyos: szinte kamaszkorától datálható vonása ennek az útkeresésnek bizonyos szintetikus igény. Jelentette ez az irodalom mellett a társzművészetek (mindenekelőtt a képzőművészetek) iránti érdeklődést, jelentette ez a művészetek mellett a filozófia egyetemes világmagyarázatát (Hegel, Marx tanulmányozását), valamint jelentette ez az irodalommagyarázat és a teoretikus távlat összekapcsolását.

Ez a szintetikus jelleg végig megmarad nála, ellentétben az őt követő nemzedék képviselőivel, akik (1956-ot és a marxizmus egyéb megrendüléseit is „feldolgozva”) már kevés reményt fűztek valamely világmegváltó társadalmi stratégiához (jobban mondva: utópiához). 1944–1945 borzalmi viszont olyan imperatív erővel sugallták a „valami mást!”, „valami újat!” parancsát, aminek kevés nyoma maradt az 1960-as években indulókban. Ez utóbbiak nyugodtan választhattak irodalmi mestereket: ki a szemantikusokat, ki a strukturalistákat, ki az orosz formalistákat, esetleg Németh G. Bélát stb. Persze, ezek sem maradhattak „steril” vizsgálódások (több áttétellel ezek is a világról, a világhoz fűződő viszonyról szóltak), viszont Tamás Attila generációjának egyetemes tenni akarása már a múlté ekkor.

Ha Tamás Attila pályakezdő művéből, a *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig* című kandidátusi értekezéséből (mely aztán könyv alakban is megjelent 1964-ben, második kiadásban 1998-ban) indulunk ki, akkor ebben az esetben a mesterek névsora mégiscsak összeállítható Hegeltől Schillerig, Lukács Györgytől Fülep Lajosig. (A németes orientáció a német szak elvégzésével is megerősödik.) Eme mesterek ihletése szinte a pálya végéig érvényben marad, legalábbis utolsó tanulmánykötetének, a *Határhelyzetben*ek a vallomása szerint vizsgálódásainak tágasságában, egyetemességében. Tehát témaköreiben: művészi alkotások és a rajtuk kívüli tényezők relációja, a szépség problémaköre, forma és tartalom viszonya, a művészetek és az emberi alkat összefüggései.

Lehetséges, hogy a két világháború közötti magyar szellemi élet (például a szellemtörténet) kalandos, olykor racionálisan ellenőrizhetetlen, merész ötletei, a „faji misztika” taszító hatása is benne van Tamás Attila egyre egyértelműbb vonzódásában a filozófiai racionalizmushoz. Lehetett (sőt talán elkerülhetetlen volt) re-

ménykedni abban, hogy egy emberibb társadalom megvalósításához tudományos egzakttság útján lehet eljutni. Hegel és a hegelianus Marx rendszere egy ilyen megoldás lehetőségét foglalta magában. Visszaemlékezése szerint Tamás Attila olvasta ugyan Ortegát és Freudot is, de Hegel és Marx hatott rá leginkább, hiszen ők álltak legközelebb ahhoz, ami az emberi nem ősidők óta létező – nem egyszer éppen kiváló művészek vagy gondolkodók által álmodott – álma, az emberi egyenlőség és szabadság boldogító állapota, amit az állam elnyomó funkciójának fokozatos elhalása fog megelőzni. „Ami ember és ember, ember és természet és az ember lelki világának tényezői (értelem és érzelmek, indulatok) között is fel fogja oldani a jelenben még gyakran tapasztalni kényszerült ellentmondásokat.”¹

Ilyen értelemben a hegelianus és a marxista gondolkodás igazán és lényegében nemcsak XIX. századi eredetű, de lényegű is, amikor egy valamikor létezett (inkább: elképzelt) eszményi, közösségi együttlét boldog állapotába (az ún. osztály nélküli és kizsákmányolás mentes társadalomba) szeretett volna visszajutni. (Ez mint koreszme megvan Aranynál is, aki a régi, szabad, egyenlőkből álló, fegyverforgató magyar nemzet ideálképét emlegeti, főképpen az egyébként utópista-szocialista eszméket hirdető Petőfivel való barátság időszakában.) Ehhez a koncepcióhoz igazodott a kandidátusi értekezés első változata: *Naiv költészet – epikus költészet (Elbeszélő költészetünk Arany Jánostól Jubász Ferencig)*. Ez a szövegváltozat, de valamilyen mértékben a végleges is, lényegszerűen kapcsolódik Lukács Györgyhez, akinek a műveiben Tamás Attila különösen fontosnak találta az emberi integritás őrzésének és erősítésének gondolatát. A világ emberivé tételének marxi, illetve a nembeliség lukácsi-hartmanni fogalmára alapítva alakultak ki érték kategóriái. Az Én kiteljesedése, a világot humanizálni, otthonává tenni igyekvő, s így a „világegész” fel fogása révén léte nembeli értékdimenzióiba felemelkedő személyiség eszményképe.²

Ugyanakkor már e pályakezdő monográfia időszakában szembetűnő a Lukács György teóriájától való távolságtartás is. Lukács a Hegel-féle „aranykor” álomkép és a Homérosz centráltság mellett (és után) a XIX. századi nagyregényben, Balzacban, Tolsztojban kereste és találta meg az epikus totalitás ismérveit. Tamás Attilát ezzel szemben kezdettől a líra érdekelt, a *Költői világképek Arany Jánostól József Attiláig* után pedig egy (rövid) ideig a verses epika. Viszont végig megmarad nála bizonyos filozófiai megközelítés, még verselemzéseiben is. (Például *A puszta, télenben* – a reá jellemző merészséggel és eredeti észjárással – a hiábavalóság érzékeltetését emeli ki, gondolati vonalvezetést fedezve fel ebben az egyébként csekély mértékben filozofikus versben.)

A *Költői világképek* első felében valóban az „utolsó homerida”, a *Toldi* eposz szerűsége, naivsága kerül a középpontba: az egyén sokoldalú kapcsolata a külvilággal: „Arany mindent ismer a leírt tájon, mindent ért az elmondott események közül [...] Mint Homérosz görögjeinek világában az istenek, úgy élnek szinte az emberrel egy életet a dolgok.”³ A naiv realista művészi objektivitás a magyar költészet fejlődésének szerves részévé válik a *János vitéztől*, akárcsak Petőfi lírájában, aki „nem egyvalamit keres a tájban, hanem az egészet akarja befogadni. Ettől olyan plasztikus, olyan tisztán áttekinthető, olyan eleven az őt körülvevő világ a vízben nyüzsgő apró bogaraktól a látóhatár pereméig, az egykori csárda omladozó köveitől a magasan lebegő délibábig.”⁴

A *Toldi* író Arany illúziójáról is ír azonban, arról, hogy a vágyott polgári átalakulástól többet remélt, mint amennyit az megvalósíthatott: „De vannak illúziók, amelyek társadalmilag szükségszerűek, melyeknek mintegy valóságalapjuk is van. Hitek, vágyak, melyek nem a valóság elől való menekülés eredményeképp születnek, hanem valóságos erők túlbecsüléséből, valóságos összefüggések meglátásának egyoldalúságából.” Itt már tetten érhető az 1950-es évek dilemmáival vívódó ifjú tudós útkeresése: „Illúzió volt a »szabadság, egyenlőség, testvériség« hite is a kapitalizmus megteremtésekor – de lehetett volna e hit nélkül sokszoros túlerővel szembeszállva, ínséget, halált, üldöztetést vállalva kivívni azt a polgári társadalmat, mely ennek egy részét megvalósítva előbbre vitte az emberiség ügyét.”⁵ Sok-sok korabeli politikai ellentmondás között töprengve – mondhatjuk – így indokolta meg szerzőnk (talán magamagának is) a szocialista építés illúzióit, remélve azt, hogy az „aranyálom” utópia jegyében téve erőfeszítéseket mégiscsak a megelőzőnél igazságosabb és humánusabb társadalmi berendezkedésre van remény.

Arany tehát népies hőskölteményt írt a *Toldival*, ámde már a *Toldi estéje* a kétely, az elkerülhetetlen veszteségek elégiája, a *Bolond Istók* pedig valóságos „ellen-Toldi”: a romlékony, bűnre hajló, taszítóan hitvány nép kíméletlen bemutatása (az I. ének). Azt is kimutatja Tamás Attila, hogy Arany lírai költészetéből is eltűnik az idill, s a „modern, külsőleg-belsőleg darabokra tört világ problematikája jelentkezik.”⁶ Pontos és logikus a monográfia teoretikus vonalvezetése, igazán lenyűgözőnek azonban a szövegelemző részekben mutatkozik, amikor például az *Álomvaló* című válságvers egyetlen sorát elemzi: „Ott ül a kaján hit egy törött nádszálon.” Íme az elemzés: „Nem egyszerű vízióról van szó. Az bármilyen fantasztikus is, nagyon plasztikus lehet. Ez viszont bonyolult lelkiállapotot, különös belső feszültséget ragad meg, igazi képszerűsége azonban már nincs. Az egyes fogalmakat jelölő szavak nem teljes értékűkkel vannak jelen ebben a költészetben, csak egyfajta – főleg hangulati jellegű – valamilyen lelki élménycsoportot megrezdítő, arra rávillanó szerepük van. A »kaján hit« kifejezés két végletes szélsőség egy fogalom-má kapcsolásával, ennek riasztó groteskségével hat, a »nádszál«-ból a vékonyság, a gyengeség, a teljes bizonytalanság az, ami itt jelen van. Hogy az »ül«-nek mi a szerepe, nehéz lenne pontosan meghatározni. A »törött« értéke viszont áthatja, meghatározza az egész lelki képet, noha látszólag csak a nádszálna vonatkozik. Bomlott fájdalmat, szörnyű megriadtságot sejtetnek, illetve éreztetnek összességükben, ez a művészi funkciójuk. Különös: nem annyira látható, plasztikus, mint inkább érezhető tájakra vezet el néhány versével.”⁷

A konklúzió tehát: a *Toldi* egy születő közösség reményét szólaltatja meg, később azonban rá kellett döbennie Aranyra, hogy ehelyett az „új viszonyok mindinkább egyedekre, egymással szemben álló, egymástól idegen részekre bontják a társadalmat.”⁸ A *Bor vitéz* című ballada soraiból („Vak homály ül bércen-völgyön / Hús szél zörrent pusztá fákat.”) már Ady felé vezet út, tehát a *Toldi* idilljétől a modernség disszonanciái irányába.⁹ Eme disszonancia után jut el a magyar költészet egy új logikus rendszerhez, József Attila képvilágához, akinél „sivító vonatfüttyök, ezüstössé dermedő szalagfoszlányok és összekoccanó molekulák rendeződnek sajátos egésszé.”¹⁰

Attila megbízást kapott arra, hogy a készülő hatkötetes akadémiai irodalomtörténetben (a „spenót”-ban) a kiemelt fontosságú József Attila fejezetet megírja. Ez a József Attila fejezet, majd a jóval később írt Weöres-, illetve Illyés-monográfia is részben annak köszönheti eredményeit, hogy a XIX. századi költői alkotásmóddal olyan fokig tudott tisztába jönni, ami a XX. századi fejlemények természetét világította meg számára. Módszerének eredetisége: valamiféle filozófiai magyarázatnak és páratlan érzékenységű szövegelemzésnek a kettőssége. A *Költői világképek* után évtizedekkel ezáltal ragad magával *A puszta, télen*-interpretáció is. A képek belső logikája, a versmenet végigkövetése a tágas értelmezés és a perspektíva távlatáig juttat el: „Először gyöngé, fáradt madárhoz hasonlítottn, illetve rövidlátó öregként jelenik meg előttünk a nap, a zárásban viszont véres koronájú király alakját ölti magára”.¹¹ A páratlanul gazdag leíró költeményben tárgyiasuló költői magatartásra is tekintettel van, melyből végül is kiemeli (mint líraképző erőcentrumot) „a kedélyes fölénnyel szemlélődő ember magatartását.”¹²

A kandidátusi értekezés első változatában nagyobb hangsúly esett volna a verses regényre, ebből a végső változatban csak a *Bolond Istók* elemzése maradt meg. Viszont külön, átdolgozva megjelentette a Vajda János *Alfréd regényéről* szóló részt. Ennek „titkát” abban látva, hogy olyan túlzó, vadromantikus, sőt giccses kifejezések szerepelnek benne, amelyek már-már paródiának hatnak.¹³ Míg a *Bolond Istók*-elemzés tulajdonképpen a világkép ellenkezőre változásával foglalkozik, addig a Vajda-tanulmány a verses regények olyan sajátosságait is érinti (paródia, többféleképpen értékelhető, szinte idézetszerű betétek), mely jelleg középpontba állításával a verses regény műfajnak olyan monográfiája születhetett meg, amely immár a posztmodernben vezérszólammá előlépő eljárások (önreflexió, idézés, irodalmiasság) történeti előzményeként mutatta be a *Bolond Istókot* és *A délibábok hőseit*.¹⁴

A magyar „homerida”, illetve a Petőfi–Arany-féle népi közösségideál felbomlása után (amit a magyar verses epika disszonánsabb műfaji változatok felé történő elmozdulása követ) az igazi felfedezés az ő számára József Attila lesz: „Egy kozmikus viszonylatokban tér- és időviszonyok rendjébe szorított világrészlet költőjének minőségében éreztem megmagyarázhatónak életművének nagy részét. Egy olyan lírikusnak a munkásságát, akinek az alkotásai és az élete is szoros egységet alkotnak – évek óta – számomra...”¹⁵

Tamás Attila nagy ívű, s főképpen teoretikus szempontból máig sem kellőképpen asszimilált, sem kellőképpen méltányolt életművének tudományos szilárdsága, szavahihetősége jelentős mértékben történeti szemléletén alapul. Nem annyira filozófiai, mint inkább líratörténeti alapvetése folytán a magyar romantikától Píllinszkyig mindenki elnyeri méltó helyét az ő rendszerében. Fogalmai, sőt értékkapcsolatai is változnak valamennyit, de ember és világ, intellektuális és művészi megközelítés szintézisbe hozása egészen ellentétes lírai életművek (Weöres és Illyés) kulcsát kínálja számára. Sosem érte be kevesebbel, mint hogy a legáltalánosabb világmagyarázat és az emberiségi méretű művészi erőfeszítés magasából tekintsen szét, a *Tolditól* József Attiláig és tovább, folyton változó és mégis egylényegű módszertanának elvi-elméleti magasából.

JEGYZETEK

1. Tamás Attila, *Visszatekintés*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012, 63.
2. Szirák Péter, *Szakszerű szenvedély – Rövid pályakép Tamás Attiláról* = Tamás Attila, *Visszatekintés*, 153.
3. Tamás Attila, *Költői világgépek Arany Jánostól József Attiláig*, 2. kiadás, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998.
4. *Uo.*, 48.
5. *Uo.*, 53.
6. *Uo.*, 88.
7. *Uo.*, 88–89.
8. *Uo.*, 90.
9. *Uo.*, 110.
10. *Uo.*, 11.
11. Tamás Attila, *Ismert vers – nagyobb összefüggésben* = Uő., *Határhelyzetben*, Csokonai, Debrecen, 2003, 141.
12. *Uo.*, 144.
13. A tanulmány eredeti leőhelye: Tamás Attila: *Vajda János Alfréd regénye című műve és a magyar romantika problémája*. Újra megjelent az *Értékteremtők nyomában* című tanulmánygyűjteményben 1994-ben.
14. Lásd Imre László, *A magyar verses regény*, Akadémiai, Budapest, 1990.
15. Tamás Attila, *Visszatekintés*, 90.

DOBOS ISTVÁN

A szigorú tudomány ígészetében

TAMÁS ATTILA SZAKMAI ÖRÖKSÉGÉRŐL

(*Írásmód és irodalomszemlélet*) Talán elég sok mindent mond a tudós egyéniségéről, ha *felszólításként* fogalmazza meg szakmai *hitvallását*: „a lényegét kell keresnünk!” Tamás Attila a művészetek *teljességére* és az emberiség *egészére* vonatkozólag kívánt vizsgálgódni. Tudományról alkotott képzetének lényege Goethe – általa is hivatkozott – mondásával ragadható meg, mely szerint a strasbourgi székesegyház látványában: „minden az egész létét célozza.” Elmondható, hogy *az egészben látás igénye* erőteljesen jelen volt Tamás Attila hivatásértelmezésében. Elsősorban az *esztétika*, az általános művészetelmélet szemszögéből tekintett az irodalomra. Ezzel magyarázható, hogy az *analógiateremtés* talán a legjellegzetesebb értelmező művelete. Az esztétika bizonyos alapkérdései, mint a művészet eredete, a tükrözés, az ábrázolás mibenléte, tartalom és forma viszonya mindvégig *foglalkoztatták*, s bizonyos értelemben *fogva is tartották*. Az irodalom és a társművészetek kölcsönös megvilágításának lehetősége vonzotta, ezért több művészeti ágban igyekezett tájékozódni. Visszatérő kérdéseire megkísérelt végső választ adni: milyen ősfarmákból alakult ki a művészet, az emberi lény lényegi tulajdonsága miben ragadható meg.

30

Fáradhatatlan *rendszerező* volt. Fenntartásokkal élt a nyelvi, vallási és kulturális különbségekből fakadó viszonylagosság gondolatával szemben. Kitartóan kutatta